

УДК 811.161.1(07)

ЛІНГВОКУЛЬТОРОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНОЇ ЛЕКСИКИ

Н.В.Палій, Т.В.Стаценко

У статті простежено та відображено корелятивні зв'язки мови та культури, детально окреслено лінгвокультурологічний вектор вивчення безеквівалентної лексики, визначено роль безеквівалентної лексики в ефективності мовного спілкування між представниками різних культур. Розглянуто сучасну систему та класифікацію безеквівалентної та фонової лексики української та російської мов. Стаття присвячена актуальній і ще недосить розробленій темі вивчення та трактування безеквівалентної лексики в аудиторії, для якої українська та російська мови не є рідними.

Ключові слова: безеквівалентна лексика, фонова лексика, етнолінгвістика, лексичний фон.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ

Н.В.Палій, Т.В.Стаценко

В статье прослеживается и отражено коррелятивные связи языка и культуры, подробно очерчены лингвокультурологический вектор изучения безэквивалентной лексики, определена роль безэквивалентной лексики в эффективности речевого общения между представителями разных культур. Рассмотрены современную систему и классификацию безэквивалентной и фоновой лексики украинского и русского языков. Статья посвящена актуальной и еще недостаточно разработанной теме изучения и трактовки безэквивалентной лексики в аудитории, для которой украинский и русский языки не являются родными.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, фоновая лексика, этнолингвистика, лексический фон.

LINGUA-CULTURAL BASES OF STUDYING RUSSIAN NONEQUIVALENT VOCABULARY

N.V. Paliy, T.V. Statcenko

The article is devoted to relevant and not thoroughly aired issue of background and not equivalent Ukrainian and Russian languages study within the audience, for which the Ukrainian and Russian languages are not native. The article discusses such concepts as «non-equivalent vocabulary», «equivalence» and different approaches to the definition of these concepts. The authors provide some practical advice on vocabulary semantization with national and cultural component. The acquisition of non-equivalent items relating to as large thematic scope as possible and carrying information on the nation specific conditions in which the language functions are viewed as the determining factors in obtaining in-depth communicative competence by foreign language learners. The authors study the semantic aspect of comparing vocabulary and set expressions of different languages, as well as the problem of interlingual relations at the lexical level.

Keywords: none-quivalent vocabulary, background lexicon, ethnolinguistics, lexical background.

Вступ та постановка проблеми. Взаємозв'язок і взаємозалежність мови й культури не викликає жодних сумнівів. Біля витоків вивчення кореляції «мова – культура» стояв В. Гумбольдт. З часом його ідеї розвинули О. Потебня, А. Мейє, Е. Бенвеніст, Е. Сепір та ін. Сьогодні корелятивні відношення між мовою й культурою вивчають такі науки, як лінгвістика, соціологія, соціолінгвістика, психологія, психолінгвістика, лінгводидактика, лінгвокраїнознавство, етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика. Ми зупинимось на лінгвокраїнознавчому векторі дослідження взаємозв'язку мови й культури, оскільки останній дає можливість висвітлити прикладний характер вивчення безеквівалентної лексики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження проблеми корелятивних відношень між мовою та культурою (зокрема лінгвокраїнознавчого вектору) представлені роботами А.Брагіної, Є.Верещагіна, В.Костомарова, П.Дінця, Л.Кістанової, В.Махової та ін.). Незважаючи на велику кількість наукових розвідок, питання взаємозв'язку мови й культури загалом та лінгвокраїнознавчих основ вивчення безеквівалентної лексики зокрема й сьогодні є недостатньо вивченими. Саме необхідність виявити способи опанування безеквівалентної лексики з опертям на лінгвокраїнознавчий вектор і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати, класифікувати й систематизувати безеквівалентну лексику, простежити способи її потрактування, визначити роль безеквівалентної лексики в ефективності мовної комунікації між представниками різних культур.

Виклад основного матеріалу. Кожна національна мова є відображенням картини світу свого народу. Е. Сепір стверджує, «...що зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою... Цілком справедливим є те, що історія мови розвивається паралельно з історією культури» [12, с. 171]. Отже, кожна національна мова, корелюючи з культурою, виступає унікальною системою, несхожою на інші. Унікальність і самобутність національної мови, її зв'язок з культурою зумовлює наявність в активному лексичному запасі слів, що

відбивають унікальні особливості життя народу, його побуту, культури.

Національна специфіка культури найяскравіше проявляється в безеквівалентній лексиці, що є репрезентантом предметів і явищ матеріальної та духовної культури народу, його історії і т. д. Безеквівалентна лексика, виступаючи відображенням особливостей певної мови й специфіки певної культури, одночасно належить і мові, і культурі. У зв'язку з цим постає питання про безеквівалентну та фонову лексику, її вивчення в поліетномовній аудиторії.

Є. Верещагін і В. Костомаров у роботі «Мова та культура» пропонують таке визначення безеквівалентної лексики: «слова, що слугують для вираження понять, відсутніх у тій або іншій культурах чи в іншій мові, слова, що належать до часткових культурних елементів, тобто культурних елементів, характерних для культури А і відсутніх у культурі Б, а також слова, що не перекладаються іншою мовою одним словом, слова, що не мають еквівалентів поза межами мови, до якої належать» [3, с. 53].

За визначенням Л. Нелюбіна, безеквівалентна лексика являє собою «лексичні одиниці (слова й стійкі словосполучення), які не мають ні повних, ні часткових еквівалентів з-поміж лексичних одиниць іншої мови» [11, с. 24-25].

Отже, безеквівалентна лексика – це національно та культурно марковані слова, що означають специфічні предмети або явища, пов'язані з історією, культурою, економікою і побутом народу, наприклад: комунальна квартира, прописка, дитячий будинок, декретна відпустка, профілакторій й т. д. До такої лексики також належать найменування предметів та явищ традиційного побуту, їжі (бандура, вареники, галушки, борщ, каша, чорний хліб, холодець), історизми (сажень, курінь, жупан, шляхта, кріпак, мазанка, імператор, князь), фразеологізми (накивати п'ятами, гратися з вогнем, від смеркання до світання, пекти раків, вітер у голові свище), афоризми (іскра божа, на крилах пісень, друзі пізнаються в біді, хто шукає, той знайде, краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах), фольклорна лексика, слова іншомовного походження (яйце-райце, мавка, потерчата, тайга, базар, халат).

Переклад, потрактування безеквівалентної лексики подається зазвичай описово або за допомогою запозичень. Наприклад, у слов'янському культурному просторі відсутні такі страви, як кускус і мансаф, а в арабському світі немає таких страв, як млинці і борщ, відповідно ці реалії репрезентуються за допомогою слів-запозичень.

Як правило, безеквівалентна лексика в кожній мові становить не більше 6 – 7% від загальної кількості активно вживаних слів [3, с. 51]. Проте це достатньо солідний шар лексики, вивчення й розуміння якого потребує лінгвокраїнознавчого коментаря. Можемо говорити про певну країнознавчу обізнаність, оскільки семантизація слів-еквівалентів майже завжди передбачає занурення в культурно-історичний контекст. Сучасний розвиток методики викладання нерідної мови вимагає поєднання вивчення нерідної мови з вивченням культури країни, мова якої вивчається. Викладач, ознайомлюючи студента з іншою культурою, іншою цивілізацією, має привернути його увагу до національно-маркованої лексики, вказати, що вона несе певні фонові країнознавчі знання. Підтвердженням цього є думка Г. Томахіна, який вважає, що «деякі відмінності неможливо пояснити суто з погляду лінгвістики, оскільки ті чи інші особливості належать до компетенції лінгвокультурології, яка має своєрідні для кожного народу характеристики соціального, історичного, етнічного й культурного планів. Усім, хто має справу з оригінальною художньою і публіцистичною літературою або спілкується з носіями мови, знайоме почуття неповного розуміння, коли йдеться про національно-специфічні особливості культури, побуту, устоїв, звичаїв» [13, с. 81].

Поряд з терміном «безеквівалентна лексика» вживається термін «реалія», який з'явився в лінгвістичних працях у 40-х роках ХХ століття. Вперше його вжив відомий мовознавець А. Федоров у роботі «О художественном переводе» (1941). Суттєвим критерієм виділення реалії вважається її «яскраво виражений національно-культурний колорит, співвіднесеність з об'єктивною реальністю, відображеною в свідомості конкретної лінгвокультурної спільності і, як наслідок цього, відсутність відповідностей в інших мовах» [2, с. 69]. Так, лексема «рушник» – найбільш яскравий приклад реалії в українсько-англійській мовній кореляції. У своєму практичному значенні речі, необхідної в господарстві, – вона рівноцінна англ. towel (рушник). Але в Україні й в інших слов'янських країнах лексемою «рушник» позначають також вироби художньої і декоративної творчості, вишиті і ткані, такі, що стали більше атрибутом урочистостей, звичаїв і народних обрядів, ніж предметом повсякденного користування «для витирання чого-небудь». З ключовим словом «рушник», в українській та інших слов'янських мовах, з'явилося багато реалій етнографічного характеру, які з погляду лінгвістики стали фразеологічними одиницями. Наприклад: стати на рушник (під час весільного обряду), подавати рушник (звичай, пов'язаний зі сватанням).

Такою частиною фонових знань є слова-реалії. Ми слідом за Р. Зорівчак вважаємо, що поняття «безеквівалентна лексика» значно ширше, ніж семантичне поле поняття «реалія», що відповідає лише випадкам лексико-предметної безеквівалентності.

При зіставленні окремих понять, явищ життя двох націй інколи можемо спостерігати еквівалентність лексичних понять слів, проте ці слова не мають фонової еквівалентності. Реалії є компонентом фонових знань, необхідних для розуміння іншомовного тексту. Як відомо, китайська *пiч* призначена лише для опалювання або приготування їжі, проте спати на ній не можна. Тому китайським читачам важко зрозуміти такі речення: «Мотрі зробилося холодно. Устала вона з печі, щоб хоч двері зачинити» (Панас Мирний) «Хіба ревуть воли, як ясла повні»). Китайці повинні знати, що в Україні та в Росії *пiч* зазвичай робиться з верхньою лежанкою, де можна спати. Отже, значення слова й зміст тексту можна зрозуміти тільки за наявності фонових знань. Ще приклад з російської літератури: «Матвей тяжёлым, мёртвым сном спал на печи, укрытый шубами» (Ф.А. Абрамов «Последняя охота»).

Українська й російська мови в цьому плані дуже складні для вивчення. Тлумачні словники нерідко виявляються безсилі передати іноземцеві усе багатство й відтінки значення, закладені в тексті або висловлюванні. Україномовні та російськомовні художні тексти орієнтовані на носіїв української або російської мови, передбачають наявність у читача певних соціокультурних знань. У цій ситуації корисними можуть виявитися спеціальні лінгвокраїнознавчі словники, розробка й укладання яких триває з 60-х років ХХ століття. Такі словники виступають одним із ефективних способів семантизації безеквівалентної лексики.

Оскільки в семантичній системі будь-якої конкретної мови відбиваються особливості не лише матеріального буття, але й свідомості відповідного народу, методика навчання нерідкої мови повинна враховувати необхідність формування навичок правильного користування усною мовою, читанням і письмом, а також особливості матеріального й духовного життя, які знайшли відображення в самій мові. Не лише на рівні фразеологізму, але й на рівні окремих слів ми зустрічаємося із словами, які повинні коментуватися в країнознавчому аспекті. Абсолютно неприпустимим і неефективним при вивченні нерідкої мови є механічне заучування безлічі назв страв, предметів одягу або традиційних національних костюмів, які так і залишаються «порожнім звуком». Звичайно, не завжди за назвою будь-якої страви криється щось більше, ніж простий факт гастрономічних уподобань конкретного народу, але ж частіше саме так, наприклад, опрацювання лексеми млинці передбачає розповідь про масницю й відповідно знайомство з язичницькими витоками слов'янської культури.

Безеквівалентна лексика вимагає особливого підходу, пояснення, оскільки її розуміння пов'язане з розумінням тієї змістовної інформації, яка міститься в безеквівалентному слові й на рівні лексичного поняття, і на рівні лексичного фону. Значення безеквівалентної лексики розкривається шляхом тлумачення. Складно, наприклад, передати засобами іншої мови без відповідного пояснення смислові та емоційні відтінки таких слів, як масниця, чумаки, козак. Навіть близькоспоріднені мови дають безліч прикладів безеквівалентної лексики, розуміння та вивчення якої потребує певних країнознавчих коментарів, тлумачень. Наприклад, українське слово борщ, російське слово щи – обидва означають першу страву з капусти. Проте навколо кожного з цих слів є свій ореол ознак, пов'язаних з предметом, названим цим словом. Або ж в українській мовній картині світу калина виступає символом краси, здоров'я, дівчини, дівочтва, любові, України, а в російській калина символізує розлуку й невдале заміжжя.

Звернемося до класифікації і різних способів передавання безеквівалентної лексики. Значимо, що сучасні мовознавчі студії пропонують кілька таких класифікацій. Ми спираємось на класифікацію, запропоновану В. Виноградовим:

1. Побутові реалії: житло, майно; їжа, напої; музичні інструменти: хата, мазанка, сало, борщ, галушки, ліра, кобза, бандура, вишиванка, терем.
2. Етнографічні й міфологічні реалії: русалки, мавки, лісовик, водяник.
3. Реалії світу природи: ландшафт, краєвид, яр, полонина, дрімучий ліс.
4. Адміністративні одиниці: державні Інститути; громадські організації, партії; основні військові та поліцейські підрозділи й чини міськрада, соцзабез, князь, Січові стрільці, область, район, губернія.
5. Ономастичні реалії: загальні імена та прізвища; топоніми; імена літературних героїв. Колобок, Зайчик-Побігайчик, Вовчик-Братик.
6. Асоціативні реалії: колірна символіка; фольклорні, історичні та літературно-книжкові алюзії червоний – символ дівочої краси.

Висновки. Вивчення безеквівалентної лексики потребує опертя на лінгвокраїнознавчі знання, які дають можливість виокремити такі шляхи її семантизації, як: використання лінгвокраїнознавчих словників, текстів з відповідними країнознавчими коментарями, наочності, також ефективною видається позааудиторна робота: відвідування музеїв, виставок, ярмарків. Оскільки з мовою знайомляться через слово, за яким стоїть певне явище в житті та культурі народу, то подальше вивчення безеквівалентної лексики, семантизації та тлумачення видається нам перспективним і необхідним при вивченні нерідкої мови.

Література

1. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны в лингвострановедческом аспекте: учеб. Пособие / А. А. Брагина. – М. : Академия, 2001. – 180 с.
2. Бурбак О.Ф. Реалія та способи визначення її лінгвістичного статусу / О. Ф. Бурбак // Іноземна філологія, 1985. – С. 68-69.
3. Верещагин Е.М. Лингвострановедение и текст : учеб. пособие / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Академия, 2000. – 179 с.
4. Верещагин Е.М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – 4-е изд. – М., 1990. – 320с.
5. Вержбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вержбицкая. – М. : «Языки русской культуры», 1999. – 605с.
6. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 396 с. – (Языковеды мира).
8. Донец П.Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации / П. Н. Донец. – Харьков: Штрих, 2001. – 386 с.
9. Зорівчак Р.П. Термін «структурно-конотативна реалія»у контрактивній лінгвістиці та перекладознавстві / Р. П. Зорівчак // Проблеми зіставної семантики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з проблем зіставної семантики 28-30 березня 1995р. / Кочерган М.П. (відпов. редактор) та ін. – К., 1995. – С.224 – 227.
10. Кочерган М.П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Альма матер, 2003. – 566 с.
11. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л. Л. Нелюбин. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 320с.
12. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М., 1993. – 213 с.
13. Томахин Г.Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению : учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. / Г. Д. Томахин. – М. : Высш. шк., 1988. – 239 с.
14. Федоров А.В. Основы общей теории перевода / А.В. Федоров. – М. : Высшая школа, 1983. – 303 с.
15. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 158 с.